

דברים לכבודו של השופט יצחק אנגלרד עם פרישתו מבית המשפט העליון*

אליקים רובינשטיין

השופט פרופ' יצחק אנגלרד נפרד היום מבית המשפט בהגיעו לגיל שיבה. הוא כיהן בבית המשפט כמעט שש שנים – "...שש שנים יעבוד ובשביעית יצא לחופשי..." (שמות כ"א, ב') – לאחר שהצטרף אליו בתום קרוב לארבעה עשורים של הוראה ומחקר אקדמיים במשפטים, שבהם קנה שם ישראלי ובינלאומי בתחומי מחקרו. בבית המשפט הניח ברכה – מספר לא מועט של פסקי דין, שבהם שולבה גם התרומה האקדמית שהביא בצקלוגו.

פרופ' אנגלרד נולד בפרנקפורט על נהר מיין שבגרמניה, באפריל 1933. משפחות הוריו מקורן בגליציה, אך משפחת אמו עברה לשווייץ, והדבר תרם להישרדות המשפחה בעת השואה. שעה שנולד כבר היו הנאצים בשלטון, אך לא רבים קראו את הכתובת שהייתה על הקיר. הוריו הבחינו בה ועברו לשווייץ, בה גדל יצחק אנגלרד בתקופת מלחמת העולם השנייה. יהודי שווייץ אמנם לא נפגעו, אך האנטישמיות לא פסחה עליה. במשך כל השנים שילבו לימודיו קודש וחול, על פי תפיסת עולם ציונית דתית. במקביל ללימודי חול בגימנסיה שבציריך למד בישיבת "עץ חיים" במונטרה – ישיבה מפורסמת בחיבת הארץ, שלימים גם עלתה בשלמותה ארצה. נוסף על אלה היה אנגלרד חבר בתנועת "בני עקיבא", ובשנת 1951, בגיל 18, עלה ארצה מתוך בחירה ציונית ללימודים בישיבת כפר הרוא"ה שבעמק חפר, ומשם ללימודי משפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. את לימודי הדוקטורט סיים בפריז בתחום דיני הנזיקין, ומאז שובו ארצה בשנת 1958 ועד מינויו לבית המשפט העליון בשנת 1997 – ארבעים שנה חסר אחת – לימד באוניברסיטה העברית בירושלים דיני חייבים, נושאי דת ומדינה ומשפט השוואתי. בשנים אלה העמיד תלמידים הרבה, וחיבר חיבורים הרבה, הן בתחום הנזיקין – הוא שותף לשנים מעמיתיו, הנשיא ברק והשופט חשין, בספר הקלאסי בעניין תורת הנזיקין הכללית, בעריכת מורם פרופ' גד טדסקי המנוח – והן בענייני תורת המשפט בכלל, הדין הדתי במשפט, הפילוסופיה של דיני הנזיקין, כשרות משפטיות ואפורופסות, תאונות דרכים, עשיית עושר ולא במשפט, סטטוס המקומות הקדושים ועוד.

בקעה להתגדר בה מצא בתחום המשפט העברי – הרמב"ם והמתודה שלו, מדרשים, אגדות חז"ל ואפילו המיסטיקה במשפט. על פי אנגלרד, עקרון ההשלמה, ההרמוניה

* דברים שנשא היועץ המשפטי לממשלה, אליקים רובינשטיין, בטקס שנערך בבית המשפט העליון ביום א' בניסן תשס"ג (3.4.03).

שבין ניגודים, הצימוד שבין מידת הדין למידת הרחמים – יפה כוחו כמשפט בכלל. רשימת פרסומיו ארוכה ומרשימה.

בין התפקידים האקדמיים שמילא היו ניהול המכון למחקרי חקיקה ומשפט השוואתי, ניהול המכון למשפט עברי, ודיקנות הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית; בין השאר הוא חבר האקדמיה הלאומית למדעים וחתן פרס ישראל למשפט. בהרצאה לפני יותר מ-20 שנה על החינוך המשפטי התלבט בשאלת היחס בין עיון למעשה בהוראת המשפט ("הרהורים על הפקולטה למשפטים", משפטים יב 217 (תשמ"ב)) – והנה אינה לו גורלו לשלב עיון עם מעשה משעה שנתעלה לבית המשפט העליון בשנת 1997.

השופט אנגלרד, פרופסור בהווייתו, הוא ביסודו אינטלקטואל. אדם רחב אופקים ומשכיל, איש השואל שאלות. רוחב היריעה של התעניינותו האקדמית מעיר על כך כמאה עדים. המשפט הוא אוקינוס ובו מצולות, זרמים ויצורים הרבה: "זה הים גדול ורחב ידים, שם רמש ואין מספר, חיות קטנות עם גדולות, שם אניות יהלכון..." (תהלים ק"ד, כ"ה-כ"ו). והוא גם יער רב עצים, וכך כל דימוי אחר של עושר הבריאה. לא רבות הדיסיפלינות המציעות עושר כזה, השמור לבעליו לטובתו, כעולם המשפט: בכתיבתו האקדמית של אנגלרד, אתה מתרשם כי נגע מתוך קורת רוח ברבים מעצי היער. באחד ממאמריו היה כמקדים לאשר ייתקל בו לימים כשופט – תפקידה של הפסיקה בעשיית המשפט בישראל. הנה מדבריו בתשמ"ו:

איש אינו יכול לחלוק היום על התפקיד היוצר של השופט בעת פסיקה הדין. היצירה אינה מתמצית במישור הנורמטיבי-פורמלי במובן של יצירת נורמה אינדיווידואלית בין בעלי הדין. היצירה טמונה בתוכן ההחלטה, שאינו יכול להיות מבוסס על הליך הגיוני-פורמלי של הסקת מסקנה מנורמה כללית... (אך) אם ביצירה שיפוטית עסקינן, אי הוודאות של הפתרון השיפוטי הפועל למפרע עומדת בניגוד למגמת המשפט הרוצה לעצב מראש את ההתנהגות האנושית. ככל שתודגש עצמאות ההליך השיפוטי כך ייחלש יסוד הבטחון במשפט. נמצא כי הרטוריקה של בית המשפט בנקודה זו אינה יעילה לגבי האזרח. יש להניח כי היא מכוונת לכתובת אחרת, עמיתיו השופטים... בחינת שיג ושיח בין השופטים... דומה כי פירוט האינטרסים והסכרת דרך שקילתם בהנמקת בית המשפט באים כדי לשכנע שאין המדובר בהחלטה אישית שרירותית, אלא בהגשמה של רעיון כללי בדבר צדק חברתי... ("תרומת הפסיקה להתפתחויות בדיני נזיקין – דימויה העצמי ומציאות", עיוני משפט יא 67, 88-89 (תשמ"ו)).

בדבריו אלה נדרש השופט אנגלרד לבעיית "הסובייקטיביות של ההכרעה השיפוטית", שכן המדיניות השיפוטית היא הערכה ערכית. לפיכך תהה שמה לאחר פריצת דרך בתחומים חדשים של אחריות בנזיקין, על הגבולות להיקבע בחקיקה: "אם

בסוגיה זו, דרך של חקיקה אינה עדיפה על קביעת מדיניות בדרך של פסיקה" (שם).
אולם, דברים שרואים משם אין רואים מכאן. אין תשובה אחידה לשאלה זו.

על פסיקתו של השופט אנגלרד

מטבע הדברים, ומטבע עיסוקיו של בית המשפט העליון, התפרסה פסיקתו של השופט אנגלרד על חלק ניכר מהנושאים שאליהם נדרש בעבודתו האקדמית.

התנגשות ערכים ופתרון שעיקרו אנושי

כאיש אקדמיה כתב פרופ' אנגלרד בשכבר הימים בעניין חוק האימוץ. והנה נזדמן לו (ע"א 1165/01 פלונית נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד נו(1) 69) לכתוב את פסק דינו של בית המשפט, בהרכב של תשעה שופטים, שבו נתקבל ערעורה של אשה שגידלה באהבה ילדה, בתו של שותפה לחיים שהיה אלמן, וביקשה לאמצה בבגרותה. השאלה המשפטית שעמדה על הפרק בבית משפט השלום ובבית המשפט המחוזי הייתה פירוש המונח "בן זוג" המאפשר אימוץ על ידי בן זוגו של הורה המאומץ. שני בתי המשפט סברו כי מדובר בבן זוג נשוי דווקא. השופט אנגלרד אמנם לא חלק על כך, אך החיל ביסודו של דבר את עקרון טובת המאומץ גם בהיותו בגיר, בנסיבות המיוחדות שבהן אימוץ בגיר אפשרי על פי דין. על יסוד אלה התקבל הערעור, כשאחדים מהשופטים מוסיפים. אף אני אומר: בעיני, אף שעמדתנו כי הנושא טעון הסדרה על ידי המחוקק לא נתקבלה, הכריע בבית המשפט השיקול האנושי, הערכי, שלבושו המשפטי הוא "טובת המאומץ", וכאן הלך בית המשפט בדרך פרשנות מרחיבה של החוק. בדומה, בתחום אחר שבו ניכרת כתיבתו האקדמית של פרופ' אנגלרד, כתב השופט אנגלרד את פסק דינו של בית המשפט כי ילדים זכאים לפיצויים מאביהם, שגרם להם נזקים נפשיים חמורים כתוצאה מכך שזנח אותם (ע"א 2034/98 אמין נ' אמין (לא פורסם, 4.10.1999)). השופט אנגלרד כתב:

קשיות לבו של האב כלפי בניו מועזעת את הנפש, ותחושתנו המוסרית מתקוממת כנגד האכזריות שבהתנהגות מתנכרת זו. הלוא רחמיו של אב על בניו הם רגש טבעי בסיסי, המשותף למין האנושי כולו. לכן, אומר נעים זמירות ישראל "כרחם אב על בנים רחם ה' על יראיו" (תהלים ק"ג, י"ג) (שם, בפסקה 5).

ועוד נדרש הוא להבחנה בין מוסר לבין משפט – בין חובות הנאכפות בבית דין של מטה לבין אלה המסורות לידי שמים – המצויה גם במסורת היהדות, אך עם זאת ציין כי "יש הבדל גדול בתחימת הגבולות ההדדיים של שתי המערכות הנורמטיביות, המוסרית והמשפטית, במסורת ההלכתית לעומת תפיסתה של המדינה הליברלית המודרנית" (שם, בפסקה 8).

במקרה דנן אין חובה משפטית על האב לאהוב, אך חובתו לקיים חובותיו כאפוטרופוס ולא להתרשל; וגם בשיקולי האיזון המיוחדים שביחסי משפחה, נסיבות חמורות של אכזריות יטילו חובה בגזיקין – כפי שאירע במקרה דנן.

על המשפט העברי וענייני דת ומדינה

כאמור, כאיש אקדמיה עסק פרופ' אנגלרד לא מעט בענייני המשפט העברי ודת ומדינה. חפיסתו הכללית באשר למשפט העברי – הוא העריף לקרוא לו "משפט יהודי", ולא בכדי – היא שהמונח "משפט עברי" נוצר בדור התחייה הלאומית כהשקפה ערכית ("מחקר המשפט העברי – מהותו ומטרותיו", משפטים ז 34 (תשל"ו)). מחולליו ראו בו, בדומה לשפה העברית, פן מפניה של התנועה הלאומית היהודית, פן תרבותי ולא דווקא דתי. לדעת פרופ' אנגלרד, נביאיה של גישה זו רצו בייחודם של תחומי הלכה שבשיטות משפט אחרות הן חלק מן המשפט המדינתי. פרופ' אנגלרד חלק עליהם במישור המדעי, וסבר כי המונח הנכון – בהיותו כולל גם את ההיבט הדתי ואת ההלכה – הוא "משפט יהודי". בסקירה ביקורתית על מפעלם של חוקרים אחרים הביע אנגלרד את הדעה כי המחקר בתחום זה צריך להכיל את ההלכה כולה ולא רק תחומים היפים לכל משפט, קרי: "בלתי-דתיים"; כי על המחקר להיות "טהור" ומשותרר ממטרה אידיאולוגית-ערכית של קליטת המשפט היהודי על ידי משפט המדינה; וכי על המחקר להתנהל ללא הנחות אידיאולוגיות מראש באשר לתוצאותיו; ובתמצית: "התאמת המשפט היהודי למציאות החדשה היא או משימה דתית... או משימה לאומית-תרבותית... שתי המשימות אינן בבחינת מחקר אובייקטיבי של הקיים" (שם, בעמ' 64-65).

אם כן, גישתו עומדת כשלעצמה בתוך קשת הדעות הרווחות בישראל בתחום ההלכה, הדת והמדינה – גישה שאיננה "דרך המלך" של האידאולוגיה הציונית-דתית; בעוד היא מביעה הבנה לעמדתם האידאולוגית של מבקשי השילוב, היא חוששת – בניסוח שלי – מעשיית ההלכה לשיעורין. אף כי פרופ' אנגלרד היה ער לכך שספק אם הצעתו לשינוי השם תתקבל, ההצעה באה להבליט גישה רעיונית זו. גם השופט אנגלרד השתמש במונח "המשפט היהודי" בשבתו למשפט. גם אם אני, כשלעצמי, בא מהאסכולה המאמינה בשילוב, מכבד אני את מי שחושש שמא יתגלו בהלכה פנים שלא כהלכה.

ראייה כוללת של ההלכה נמצאת עוד בפרסום מוקדם שלו ("תנורו של עכנאי – פירושה של אגדה", שנתון המשפט העברי א 45 (תשל"ד)). בדומה, בסקרו את יחסי הדת והמדינה בישראל ("יחסי דת ומדינה בישראל – הרקע ההיסטורי-הרעיוני", עיוני משפט יט 741 (תשנ"ה)), תיאר פרופ' אנגלרד את המתח והסכסוכים שנוצרו, לשיטתו, בשל הניסיונות לשלב במדינה את מוסדות הדת – כמו הרכנות – והוויכוחים שעיקרם סמלי כמו "מיהו יהודי". כדבריו (שם, בעמ' 757-758):

הניגוד המהותי בתפיסת הלאום היהודי אינו ניתן לגישור במישור העקרוני. הוא גרם בפועל להתנגשויות חריפות בזירה המדינית וכן לסכסוכים שנדונו לפני הערכאות השיפוטיות. במקרים רבים, מחלוקות אלה מסתיימות בפשרה שאינה נראית יפה בעיני המקפיד על שלמות העיקרון. אך פשרות אלה מצליחות להפחית את המתחים המדיניים, תוך כדי שמירה על היבטים סמליים אחדים, החשובים בעיני התומכים באידיאולוגיות המנוגדות –

ובתוך אלה, לדעתו, גם הצירוף "מדינה יהודית ודמוקרטית".
על כס המשפט, נדרש השופט אנגלרד למקצתם של אלה בפסק דינו בעניין שביט נ' חברה קדישא גחש"א ראשל"צ (ע"א 6024/97, פ"ד נג(3) 600). במקרה זה ניטשה המחלוקת בשאלת חריתתם של שם באנגלית ותאריכים לפי לוח גריגוריאני על מצבתה של נפטרת. השופט אנגלרד היה במיעוט בעניין זה. בעוד שדעת הרוב אישרה את מבוקשה של המשפחה, סבר הוא כי באיזון בין חופש הדת של חברה קדישא, שנהגה על פי פסק מרא דאתרא, הרב המקומי, לבין חירותם של קרובי הנפטרת לחרות על המצבה כרצונם, הנה בהעדר חקיקה אין בית המשפט יכול לכפות על הגוף הדתי לנהוג בניגוד לדין הדתי שעליו הוא אמון. כלשונו – משלא צלחו ניסיונות פשרה:

...צרתנו בעת הזאת היא כפולה ומכופלת: בניגוד לחכמינו ז"ל, אין כיום בינינו הסכמה לא על הדין ולא על לפנים משורת הדין. אמנם, הכל מודים כי יש לנהוג בסובלנות תוך כדי עשיית ויתורים – אך כל זאת אצל בעל הדין האחר, כי הלא הוא אשר מחמיר על כל קצוץ של יוד, הוא המדקדק בקטנות, הוא אשר נוהג במידה של יקוב הדין את ההר. אני? אצלי מדובר בפגיעה אנושה בעקרונות יסוד, בזכויות יסוד, בעקרונות המשפט הציבורי, בכבוד האדם, בתקנת הציבור... בחרות האישית, ברשות היחיד. אתה! היאך אתה מעז פנים? מעשיך שלך הם התנשאות יהירה ופטרנליזם כופה. רגישותך? רגישותו של היהודי התריג היוצא דופן... במחלוקות מעין אלה, אין הרף, ואין הלכה צלולה ואין הליכה במסילה – כי דור דור ודורשיו... לטעמי, בהקשר של אמונות ודעות אין כל אפשרות למדוד את רגשותיהם של בני אדם על פי מבחן אובייקטיבי של סבירות. לפנינו תחום השקפתי המתרכז סביב סמלים... כל קביעה בדבר מידת הסבירות של סמל כלשהו תהיה בהכרח ביטוי לסולם ערכים סובייקטיבי.

... נראה לי שאם ברצוננו לשמור על ייחודנו ואחדותנו כעם, אין מנוס מויתור הדדי, עד כמה שאין הוא נוגע לדברים עקרוניים... שאלתי את עצמי, אם אמנם זה מחפקידו של בית משפט לקבוע את הגבולות ה"לגיטימיים" של רגישותו של ציבור מאמינים בכלל... ושל ציבור

שומרי תורה ומצוות בפרט? יתרה מזו, תחימת תחומי הרגישות ה"סבירים" מושתתת במידה רבה על השקפה סובייקטיבית, כפי שמוכיחים חילוקי הדעות בין השופטים.

...לדעתי אין בית משפט זה מוסמך, עקרונית, לכפות על גוף דתי... לנהוג בניגוד לדין הדתי שעליו הוא אמון.. (שם, בעמ' 633-634, 640, 645).

הייתה זו דעת מיעוט, והיא מצויה בהרמוניה עם דעותיו האחרות של השופט אנגלרד, שתוארו לעיל. חוקר אקדמי כתב (גדעון ספיר, "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", עיוני משפט כה 189 (תשס"א)), כי אנגלרד אינו "מתיימר או חפץ לעצב את רשות הרבים במדינה לפי דרישות ההלכה. כל שהוא מבקש שהמדינה תאפשר לו ולשותפיו לעמדה הדתית לחיות את חייהם, במידת האפשר, לפי הבנתם" (שם, בעמ' 217). גם אם אין הדברים פשוטים – אפילו בהתייחס לפסק דין זה (כפי שמעיר אותו חוקר שם, בהערה 106), שהרי קיימים גם רגשותיה של משפחת המנוחה העומדים מנגד, והקונפליקט אולי אינו פתיר – הם מייצגים השקפת עולם, שגם החולקים עליה חשוב שיתמודדו עמה.

אגב: השופט אנגלרד העיד על סגנונו שהוא ככלל "רזה" ו"משתמש מעט מאוד במטפורות" (שולמית אלמוג ואריאל בנדור, "שופט וסופר - שיחה עם יצחק אנגלרד ואברהם ב' יהושע", מחקרי משפט יח 17, 19 (תשס"ב)). בעניין שביט שינה אנגלרד משהו מדרכו, וכשנשאל ציין כי הנסיבות שם חייבו זאת, אך ככלל, בחברה שסועה, עדיפה לשיטתו כתיבה שיפוטית "רזה" שאינה שופכת שמן על מדורת הסכסוך הערכי שבין הצדדים (שם, בעמ' 23).

בדומה, כשעלתה השאלה שאינה יורדת מסדר היום של גיורים לא-אורתודוכסיים (בג"ץ 5070/95 נעמת תנועת נשים נגד שר הפנים, פ"ד נו(2) 721), ציין השופט אנגלרד ברעת מיעוט כי בניגוד לעמדה השיפוטית המקובלת, אין מדובר במאבק טכני-מינהלי אלא במאבק ערכי:

השאלה העומדת לפנינו היא טיבו של הגיור, שהוא מבחן (מהותי) חלופי לזכותו של אדם להירשם כיהודי במרשם האוכלוסין. לדעתי "מיהו יהודי" היא שאלה שביסודה אינה שפיטה כלל, בהיותה שאלה "נקיה" של השקפת עולם... שגגה גדולה יצאה מידי בית משפט זה בנטלו על עצמו תפקיד, השנוי במחלוקת אידיאולוגית קשה בחברה היהודית (שם, בעמ' 756).

כל שכן שלא היה צריך לנהוג כך "שעה שהמדינה עצמה בטיעוניה לפנינו מתנגדת לפסיקה זו". הדברים משתלבים בעמדות שתוארו למעלה, ומפלסים דרך לדעת המיעוט – שהיא גם דעת אחד המיעוטים בציבור הישראלי.

בפסק דין נוסף, אף שם בדעת מיעוט (רע"א 6339/97 רוקר נ' סלומון, פ"ד נה(1) 199), עשה השופט אנגלרד שימוש בעיקרון ההלכתי של "כופין על מידת סדום", תוך שלשיתו "מן הראוי כי המשפט היהודי ישמש מקור השראה בפרשנותה של הוראת סעיף 14 לחוק המקרקעין... נראה לי כי המגמה המוסרית המובהקת המצויה במסורת המשפטית היהודית לגבי מושג הבעלות, ואשר מטרתה להגביל את שלטונו של אדם על נכסיו, תמצא ביטוי במשפט של מדינת ישראל... (והיא משקפת) מימד חברתי חשוב" (שם, בעמ' 226). מכוח עיקרון זה הציע השופט אנגלרד פיצוי במקום החזרת מצב לקדמותו לאחר בנייה ברכוש משותף.

אף אם מדובר בשנות שיפוט לא רבות, יקצר המצע לסקור את מכלול פסיקתו של השופט אנגלרד בתחום הפלילי, בדיני הקניין הרוחני ובדיני עשיית עושר ולא במשפט, בתכנון ובנייה, במסים ועוד. אזכיר את היחס לפרט, המוצא את ביטויו למשל בע"א 1162/96 וייס נ' מאק, פ"ד נג(2) 79, בשאלה אם אדם המקבל תגמולים מהמוסד לביטוח לאומי מכוח חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה זכאי לתבוע את המזיק על פי פקודת הנזיקין בטרם קיבל הסכמת המוסד להגשת התביעה. תפיסתו של השופט אנגלרד הייתה להעדיף פרשנות המקלה עם הנכה – קרי: פרשנות המאפשרת לו לנקוט צעדים משפטיים כדי לזכות בשתי העילות, אך נמנע ממנו לגבות בפועל פיצויים על פי שתיהן.

אדרש גם למקרה של רגישות לנזק ולאיכות הסביבה (ע"א 81166/99 אדם טבע ודין נ' הוועדה המקומית לתכנון ובנייה שומרון, פ"ד נה(5) 196). בתיק זה פתח השופט אנגלרד באזכור חיובי של מגמות הרגישות לאיכות הסביבה, לרבות שימור שטחים פתוחים:

הכל מסכימים, כי בהעדר תכנון מתאים, ילך השטח הבנוי ויכסה את שטחי הנוף הפתוח, ויכלה את ערכי הטבע והמורשת (שם, בעמ' 199).

באותו עניין ביטל בית המשפט היתר להקמת תחנת תדלוק בשטח נוף כפרי פתוח, והשופט אנגלרד הוסיף, בסיום:

לצערי, המודעות בחברה הישראלית לאיכות הסביבה ולשמירה על נכסי הטבע למען הכלל ולמען הדורות הבאים עדיין אינה מפותחת. אנו מפגרים בנושא איכות הסביבה פיגור רב אחר רוב המדינות המפותחות... לטעמי יש לבית משפט זה תפקיד גדול ביצירת המודעות לה זקוקה החברה בישראל. לכן יש לעשות כל מאמץ פרשני, במסגרת הנורמטיבית הנתונה, כדי לשמור על המשאבים המצומצמים מאוד של טבע ונוף (שם, בעמ' 208).

דברים המדברים בעדם.

דברי סיום

היום ראש חודש ניסן, שעליו אמר ר' יהושע בשונה משיטת ר' אליעזר (ראש השנה י"א ע"א) "בניסן נגאלו (ישראל ממצרים), ובניסן עתידין להיגאל". ההגדה של פסח עיקר עניינה גאולת מצרים, אך הברכה בה מסתיימת במלים "ונודה לך שיר חדש על גאולתנו ועל פדות נפשנו", קרי: שיר פדות וגאולה המתחדש בכל עת.

כותב הרב אליהו בוצ'קו, מורו של פרופ' אנגלרד (אור היהדות, ער"ב-רע"ג), כי שיטת ר' אליעזר שלפיה "כתשרי נברא העולם... כתשרי עתידין להיגאל", עניינה כי בריאת העולם על הסתעפויותיה מלמדת את האדם סדר חיים, ענווה, מוסר, עשייה במתינות וכישוב הרעת, "וכך נכשיר את עצמנו לגאולה העתידה, כי אם נזכה למדרגה זו של ענוה אז נזכה לגאולה". שיטת ר' יהושע מוסיפה את התקוה שכשם שבניסן רומם הקב"ה את ישראל מדרגה שפלה של עבדות לעם חופשי, כן ירים אותנו גם עכשיו, "כן נזכה גם עכשיו לחליפות ותמורה ורוח חדשה בעולם".

מי שחווה כפרופ' אנגלרד את תולדות המשפחה שזכתה להיגאל מן השואה, את העלייה ארצה ואת תולדות מדינת ישראל מזה יוכל ויותר, יכול להביט בסיפוק אל תולדות העם היהודי וישראל במשך שני דורות, וגם אל הישגי המשפט הישראלי, שהוא עצמו תרם לו רבות; גם אל תחושת הפדות שעלינו לחוות אף בימים אלה של מלחמה קשה, וגם אל תקוות הגאולה בעתיד.

אנו בשירות המשפטי של מדינת ישראל מאחלים לשופט אנגלרד ולרעייתו "עוד ינובון בשיבה, דשנים ורעננים יהיו" (תהלים צ"ב, ט"ו), מתוך נחת במשפחתם, הממשיכה ברובה בדרכי משפט, דרכי אב, לרבות בתו וכלתו המשרתות בפרקליטות.